

KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALININ ARTIRILMASINDA MADDİ-TEKNİKİ RESURLARIN ROLU

G.S.CƏFƏROVA

Azərbaycan ET Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu

Müstəqillik əldə edildikdən sonra həyata keçirməyə başladığımız aqrar islahatların birinci mərhələsi - torpaq və əmlak payının özəlləşdirilməsi artıq başa çatmışdır. 2005-ci ilin iyul ayının 1-i vəziyyətinə verilməsi nəzərdə tutulan torpaqların 99,8%-i özəlləşdirilmiş, torpaq payı alacaq ailələrin 99,3% öz torpaq payını almışdır.

Xüsusi mülkiyyətə verilməsi nəzərdə tutulan əmlakın 98,6%-i faktiki olaraq özəlləşdirilmişdir. İslahatlara qədər təsərrüfatlarda olan yük avtomobillərinin 94,6%-i, traktorların 96,6%-i, pambıqyığan maşınların 99,4%-i, taxılyığan kombayınların isə 98,8%-i özəlləşdirilib xüsusi mülkiyyətə verilmişdir (2). Hazırkı mərhələdə yeni təsərrüfatların, ümumilikdə təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşması prosesi gedir.

Səmərəli təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşdırılması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması digər amillərlə yanaşı təsərrüfatların maddi-texniki resurslarla təminat səviyyəsindən də çox asılıdır. Əkinçilik mədəniyyətimizin tarixinə nəzər salsaq görərik ki, torpaqdan yüksək məhsul götürmək, onu uzun illər yararlı halda saxlamaq üçün əkinçilərimiz torpağın düzgün becərilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Torpağın düzgün becərilməsi bir çox şərtlərdən asılıdır. Bu şərtlərdən də biri torpağın üzvi və mineral gübrələrlə olan tələbatını vaxtında təmin etməkdən ibarətdir. Torpağa tələbatına görə üzvi və mineral gübrə verilməsi, aqrotexniki qaydalara düzgün əməl olunması hər hektar kənd təsərrüfatı sahəsindən yüksək məhsul götürməyə, eyni zamanda istehsalın iqtisadi səmərəliliyini yüksəltməyə imkan verir. Bununla belə iqtisadi sistemdəki baş verən dəyişikliklər, başqa sahələrdə olduğu kimi aqrar sektorda kimya xidmətinin təşkili sahəsində də ciddi problemlər yaratmışdır. Son illər dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatında tətbiq edilən mineral gübrələrin, kimyəvi maddələrin və preparatların istehsalının artırılması, onlardan istifadənin daha səmərəli formasının müəyyən edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmış olsa da, bu yöndə hələ də problemlər qalmaqdadır.

Məlumdur ki, məhsuldarlığa təsir edən başlıca amil torpağın münbitliyidir, yəni torpaqda bitkilərin inkişafı üçün zəruri olan qida elementlərinin olmasıdır. Bu elementlər, müxtəlif növ mineral birləşmələr şəkilində, kök sistemi vasitəsi ilə bitkilərə daxil olur və onu inkişaf etdirir. Eyni zamanda həmin qida maddələri bitkilər vasitəsi ilə torpaqdan çıxarılır. Alimlər hesablamışlar ki, 1000 kq bitki məhsulu ilə torpaqdan xeyli miqdarda mineral maddələr çıxarılır. Məsələn, göstərilən cəkidə dənli və dənli paxlalı bitkilər torpaqdan 30 kq-a

qədər azot, 10 kq-dan artıq fosfor və 24 kq kalium, pambıq bitkisi 31 kq azot, 9 kq fosfor, 24 kq-dan çox kalium, soya bitkisi 62 kq-a qədər azot, 14 kq-a qədər fosfor və 35 kq-dan artıq kalium, tütün bitkisi 38 kq artıq azot, 8 kq fosfor, 60 kq-a qədər kalium, üzüm bitkisi 32 kq azot, 14 kq fosfor 18 kq-dan çox kalium birləşmələri çıxarır və s.(1) Əgər bitkilər vasitəsi ilə torpaqdan çıxarılan qida maddələrinin əvəzinə torpağa lazım olan üzvi və mineral gübrələr verilməzsə, tezliklə həmin torpaqlar öz məhsuldarlığını itirə bilər.

Təəssüflər olsun ki, bütün bunlar məlum olsa da kənd təsərrüfatının kimyalaşdırılması, onun maddi-texniki resurslarla təminatı tələbatdan çox aşağı səviyyədədir. Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 1990-cı ildə respublikada kənd təsərrüfatına 100% təsiredici maddə hesabı ilə 144 min ton mineral gübrələr, o cümlədən 89 min ton azotlu, 49 min ton fosforlu, 6 min ton kaliumlu gübrə, 1 min ton isə kimyəvi yem əlavəsi verildiyi halda, 1994-cü ildə onların həcmi xeyli azalaraq müvafiq surətdə 13,1; 9,4; 3,1; 0,6 min ton, kimyəvi yem əlavəsi isə sıfıra bərabər olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı əkinlərinə verilən gübrələrin də miqdarı ilbə-il azalmışdır. Əgər 1990-cı ildə hər hektar əkinə 87 kq mineral gübrə verilmişdirsə, 1999-cu ildə bu rəqəm 5 kq-a qədər azalmışdır. Həmin illərdə müvafiq olaraq taxıla 92-5 kq, pambığa 144-11 kq, tütünə 221-4 kq mineral gübrə verilmişdir. Göstərilən illər üzrə gübrələnmiş sahənin ümumi əkinə xüsusi çəkisi 64%-dən 13%-ə qədər azalmışdır. Üzvü gübrələrin verilməsində də analogi hal mövcuddur. Ayırı-ayrı sahibkarlar tərəfindən respublikaya müəyyən miqdarda gətirilən kimyəvi məhsulları nəzərə almasaq, 1999-cu ildən bu yana mineral gübrələrin və müxtəlif kimyəvi preparatların respublikaya idxalı demək olar dayandırılmışdır (3).

Torpaqsünas və aqrokimyəçi alimlər sübut etmişlər ki, bitkilərin növündən və torpaqların tipindən asılı olaraq gübrələnmiş sahəyə nisbətən, gübrələnmiş sahədən 2-3 dəfə, hətta daha çox məhsul əldə olunur. Deyilənləri konkret misalla göstərmək xeyli maliyyə vəsaitinin itirildiyinin şahidi olar. Aparılan tədqiqatla müəyyən edilmişdir ki, Yevlax rayonunda eyni keyfiyyətə malik torpaq sahəsi olan "Aran" kəndli-fermer təsərrüfatında gübrəsiz sahədən hektara 16 sentner taxıl istehsal olunduğu halda, "Nemət" kəndli-fermer təsərrüfatında gübrə istifadə edilən sahədən 34 sentner taxıl istehsal edilmişdir. Bu fərqi pulla ifadə etsək görərik ki, taxılın 1 sentnerinin satış qiymətinin 6,5 yeni AZM hesabı ilə "Aran" təsərrüfatı, "Nemət" təsərrüfatına nisbətən hektardan 117 yeni AZM-ı itirmişdir. Digər bitkilər üzrə də belə hesablamalar aparmaq mümkündür,

bu isə xeyli maliyyə vəsaiti deməkdir.

Deyilənlər maddi istehsal vasitəsi kimi mineral gübrələrin kənd təsərrüfatında böyük əhəmiyyətə malik olduğunu sübutdur. Xüsusilə torpaqların münbitliyinin (məhsuldarlığının) azalmasına səbəb olan amillərin çox olduğu suvarılan torpaqlarda gübrələrin əhəmiyyəti daha böyükdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatında lazımi maddi-texniki baza yaratmadan əmək məhsuldarlığına nail olmaq, istehsalın iqtisadi səmərəliliyini yüksəltmək qeyri-mümkündür.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatını maşın və mexanizmlərlə təmin etmədən bu sahədə yüksək iqtisadi göstəricilər əldə etmək olmaz. Bununla belə, aqrar sahədə kompleks mexanikləşdirmə o vaxt səmərəli ola bilər ki, hər bir konkret məhsul istehsalı prosesində tələb olunan maşın və mexanizmlər kompleks formada tətbiq olunsun. Başqa sözlə desək, mövcud texniki resurslar kompleks mexanikləşdirməyə səbəb olsun, ayrı-ayrı texniki resurslar arasında əlverişli nisbət yaratmaqla əmək məhsuldarlığının artımı təmin edilsin.

Kənd təsərrüfatında maddi-texniki bazaya maddi-texniki resurslarla yanaşı torpaq və su ehtiyatları da daxildir. Kənd təsərrüfatında maddi resurslar əsas fondlar və mineral vasitələrindən ibarət olub torpaq və su ehtiyatları ilə birlikdə kənd təsərrüfatının istehsal vasitələri kimi məhsuldar qüvvələrin vacib tərkib hissəsini təşkil edir. Maddi-texniki resurslarla maddi-texniki baza arasında oxşarlıq olsa da eyni zamanda onlar arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Maddi-texniki bazanı müəyyən edərək ön plana bütün istehsal vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və birliyi çıxır. İstehsal vasitələrinin hər hansı xırda bir elementi çatışmasa, digər elementlərin kifayət qədər olmasına baxmayaraq, texnoloji proses pozulur və maddi-texniki bazanın səviyyəsi aşağı düşür.

Kənd təsərrüfatında maddi-texniki bazanın inkişaf istiqamətlərini müəyyən edərək onu təşkil edən elementlərin xüsusiyyəti mütləq nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, respublikanın ərazisindəki münbitlik baxımından torpaqların keyfiyyətində müxtəliflik var və məhsul istehsalı üçün tələb edilən maddi-texniki resurslara da fərqli məsarif tələb olunur. Deməli, torpaqların istifadə səviyyəsi digər istehsal vasitələrindən istifadə səviyyəsinə təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatında istehsal prosesinin zonal xüsusiyyəti və mövsümi xarakterli olması, maddi-texniki bazadan istifadə edilməsində də özünü büruzə verir. Mövsümlikdən asılı olaraq maşınlardan, mexanizmlərdən və maddi-texniki bazanın digər elementlərindən istifadə fasiləli və natamam xarakter daşıyır. Bu səbəbdən, maddi-texniki bazadan səmərəli istifadə məqsədi ilə onun tərkib elementlərinin universallaşdırılması vacibdir. Kənd təsərrüfatında resurslar bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir: maddi-texniki resurslar təbii şəraitin təsirinə məruz qalır; maddi-texniki resursların səmərəliliyi

istehsalın mövsümlüyündən asılı olur; maddi-texniki resursların struktur həcmi müxtəlif ərazilər və regionlar üzrə dəyişir; maddi-texniki resurslara bitki və heyvanlar da aiddir; maddi-texniki resurslardan səmərəli istifadə edilməsi aqrar-sənaye kompleksinin bütün sahələrinin fəaliyyətindən asılıdır.

Kənd təsərrüfatında istehsalın təşkilini və intensivləşdirilməsini onun maddi-texniki bazası olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi konkret istehsal sahəsində geniş təkrar istehsalın elə formasıdır ki, burada istehsal vasitələrinin təmərküzləşməsi və keyfiyyətə təkmilləşməsi, qabaqcıl texnologiyanın və əməyin mütərəqqi formalarının tətbiqi əsasında məhsul istehsalının artırılmasına imkan verir. İntensivləşdirmə geniş təkrar istehsal forması kimi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinə və istehsalın bütün amillərinin təkmilləşdirilməsinə əsaslanır.

Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi o zaman yüksək nəticə verir ki, təsərrüfatda istifadə edilən istehsal vasitələrinin quruluşu təkmilləşdirilmiş olsun, qabaqcıl texnologiyanın tətbiqinə geniş yer verilsin və s. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinə, əkin yerinə və mal-qaranın baş sayına əlavə gəlirin artım sürəti üstələdikdə məhsul vahidinə görə əmək sərfi azaldıqda məhsulun maya dəyəri aşağı düşdükdə və s. hallarda intensivləşdirmənin səmərəliliyi də artır.

Kimyalaşdırma, meliorasiya, kompleks mexanikləşdirmə, avtomatlaşdırma, torpaqdan istifadənin yaxşılaşdırılması, elmi nailiyyətlərin və qabaqcıl təcrübənin istehsalda tətbiqi, əkinçilikdə yüksək məhsuldar toxum sortlarının yaradılması, mal-qaranın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması və s. kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsinin əsas istiqamətləri hesab edilir.

Maddi resurslar sırasında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasına təsir edən başlıca amillərdən biri təsərrüfatların texnika ilə təminatı məsələsidir. Kənd təsərrüfatında texniki təminat məsələsi həmişə problemli olmuşdur, yeni iqtisadi sistemə keçid ərəfəsində islahatlar aparılarkən bu problem daha da dərinləşmişdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən respublikada islahat aparılan təsərrüfatlara məxsus əmlakın ümumi dəyəri 546 milyon yeni AZM-a bərabər olmuşdur ki, onunda 71%-nin (387 AZM) xüsusi mülkiyyətə verilən nəzərdə tutulmuşdur. 2005-ci il iyul vəziyyətinə olan məlumata görə xüsusi mülkiyyətə verilməsi nəzərdə tutulan əmlakın 98,6%-i özəlləşdirilmişdir. Göstərilən müddətdə xüsusi mülkiyyətə veriləcək yük avtomobillərinin 94,6%-i, traktorların 96,6%-i, pambıqyığan maşınların 99,4%-i, taxılyığan kombayınların 98,8%-i özəlləşdirilmişdir.

Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, özəlləşdirilmiş kənd təsərrüfatı texnikası tələbatı tam təmin etmir, digər tərəfdən bu texnikanın yararlıq vəziyyətini də qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Bunu aşağıdakı cədvəldən də aydın görmək olar.

**Respublika üzrə kənd təsərrüfatı texnikasının
sayı və texniki vəziyyətinə dair məlumat**

Cədvəl 1.

Texnikanın adı	Cəmi, sayı, ədəd	O n d a n					
		Saz		Nasaz		Yararsız	
		sayı, ədəd	%-lə	sayı, ədəd	%-lə	sayı, ədəd	%-lə
Traktorlar	30662	19953	65,1	6990	22,8	3719	12,1
Kotənlər	5444	3265	60,0	1471	27,0	708	13,0
Taxılıyılan kombayınlar	3886	2174	55,9	1256	32,4	456	11,7
Pambıqyılan kombayınlar	884	24	2,7	144	16,3	716	81,0
Ötbiçənlər	1070	646	60,4	246	23,0	178	16,6
Kultivatorlar	2128	1095	51,5	582	27,3	351	16,5
Kartofyılanlar	56	26	46,4	21	37,5	9	16,1
Yemiyən kombayınlar	761	474	62,3	203	26,7	84	11,0

*Cədvəl Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin 2004-2005-ci illərə dair statistik məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Göründüyü kimi kənd təsərrüfatında istifadə edilən zəruri texnika növlərindən traktorların 65,1%-i, taxılıyılan kombayınların 55,9%-i, pambıqyılan kombayınların cəmi 2,7%-i, kartofyılan maşınların 46,4%-i və s. saz vəziyyətdədir. Şəxsi apardığımız müşahidələr bu rəqəmlərin daha da aşağı olduğunu göstərir.

Mövcud texnikanın əksəriyyəti nasaz və yararsız haldadır. Onu da nəzərə alsaq ki, mövcud texnikanın əksəriyyəti istismar müddətini çoxdan başa vurmuşdur, onda respublikada kənd təsərrüfatının maddi-texniki resurslarla təminat səviyyəsinin acınacaqlı vəziyyətdə olduğunu şahidi olarıq.

Qeyd edilənlərlə yanaşı araşdırmalarımızdan aydın olmuşdur ki, texnika çatışmamazlığı üzündən yerlərdə xeyli əkinəyararlı torpaqlar istifadəsiz qalır, əkin

zamanı və məhsul yığımında gecikmələr olduğu üçün xeyli məhsul itkisinə yol verilir. Apardığımız hesablamalar göstərir ki, belə hal Bərdə rayonunda 20%, Hacıqabulda 25%, Xaçmazda, Siyəzəndə, Neftçalada və Ucarıda 25-30% müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulu itkisinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun "İstehsalın maddi-texniki bazası və aqroservis" şöbəsinin apardığı tədqiqatlara görə 2002-ci ildə respublikaya cəmi 51 traktor, 51 kotan, 52 taxılıyılan kombayın və 40 taxıl səpən maşın gətirilibdir, 2003-cü ildə isə yalnız 68 taxılıyılan kombayın alınıb.

Bununla belə hesablanmışdır ki, 2005-ci il üçün təkcə Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda 3050 ədəd traktora, 2400 yük avtomobilinə, 480 taxılıyılan kombayna, 290 taxıl səpən maşına tələbat var. Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə həmin rəqəmlər müvafiq olaraq 3450; 4350; 490 və 335-ə bərabərdir (4). Təbii ki, texnika olan tələbatı təmin etmək üçün küllü miqdarda maliyyə vəsaiti tələb olunur.

Qeyd etdiyimiz problemlər ümumilikdə kənd təsərrüfatının inkişafına mənfi təsir göstərən amillərdir. Hesab edirik ki, respublikada kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını təmin etmək, onun maddi resurslarla təminatını yaxşılaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən məqsədli proqramlar hazırlanıb həyata keçirilməli, aqrar sahədə təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşdırılması və onun səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. S.Salahov, F.Nadirov, M.Hacıyev "Fermə təsərrüfatları üçün iqtisadi-metodik normativlər" Bakı-2003. 2. 2005-ci il iyulun 1-i vəziyyətinə aqrar islahatların gedişi. Dövlət Statistika Komitəsinin bülleteni, Bakı-2005. 3. Kənd təsərrüfatı üzrə statistik məlumatlar. Dövlət Statistika Komitəsinin bülleteni, Bakı-2005. 4. Regionlarda aqrar bölmənin texniki təminat problemləri. "Az.ETKTI və TI-nun hesabat materialları" 2005-ci il.

SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB MİNERAL GÜBRƏLƏRİN ALMA BİTKİSİNƏ VERİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİ

Q.S.ŞİRİNOVA, elmi işçi
Azərbaycan ETB və SBI

Tədqiqat işi 2,5 ha sahədə almanın Qolden delişes və Red delişes sortları ilə, 7x5 m əkin sxemində 4 variant və 3 təkrarda aparılmışdır. Tədqiqat işlərinə başlanmadan əvvəl təcrübə sahəsi üçün səciyyəli olan yerdə torpaq kəsimi qazılıb təsvir edilmişdir. Torpaq kəsimindən genetik qatlar üzrə torpaq nümunələri götürülmüşdür. Analiz üçün götürülmüş torpaq nümunələrində karbonatlıq, humus, ümumi azot, fosfor və kalium təyin olunmuşdur. (cədvəl 1)

Cədvəldən göründüyü kimi təcrübə sahəsinin torpağı çəmən-qəhvəyi tip (bağ) torpaqları olmaqla karbonatlıq torpaq profilində demək olar ki, bərabər paylanmışdır-yəni torpağın üst qatında 5,9%; axırınca qat-

da isə 6,6% təşkil edir. Torpağın üst qatında humusun miqdarı 2,0% olub, alt qatlarına doğru tədricən azalaraq 70-100 sm qatda 0,30%-dir. Torpaq profilində

Cədvəl 1.

Təcrübədən əvvəl çəmən-qəhvəyi (bağ) torpaqlarının aqrokimyəvi göstəriciləri.

Qatların dərinliyi	CaCO ₃ CO ₂ -yə görə faizlə	Humus %-lə	Ümumi		
			N %	P ₂ O ₅ %	K ₂ O %
0-30	5,9	2,0	0,16	0,65	1,0
30-40	7,1	1,4	0,13	0,56	1,2
40-70	6,5	0,96	0,04	0,29	1,3
70-100	6,6	0,30	-	0,22	1,0